

Ομιλία για την ημέρα μνήμης των θυμάτων του βομβαρδισμού του
Σκεπαστού από τους Γερμανούς την 29^η Νοεμβρίου 1943
(από τον εκπαιδευτικό του Δ.Σ Σκεπαστού Γκαραβέλλα Μανώλη)

Σεβαστοί Πατέρες,

κ. Δήμαρχε,

κ. Βουλευτά,

κ. Αντιδήμαρχοι

κ. Δημοτικοί Σύμβουλοι,

κ. εκπρόσωποι των Σωμάτων Ασφαλείας,

κ. Πρόεδρε της Κοινότητας,

κ. εκπρόσωποι Συλλόγων και Φορέων,

κυρίες και κύριοι,

αγαπητοί συγχωριανοί,

αγαπημένοι μου μαθητές,

πριν από μερικές ημέρες αποδέχτηκα με ιδιαίτερη χαρά και τιμή την πρόταση του προέδρου του χωριού μας, κου Ανδρέα Μπάλιου, να αποτελέσω τον ομιλητή για την σημερινή ημέρα μνήμης των γεγονότων και των θυμάτων του βομβαρδισμού του χωριού μας, από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής, την 29^η Νοεμβρίου του 1943. Ως εκπαιδευτικός και ως Διευθυντής του Δημοτικού Σχολείου Σκεπαστού, θεώρησα χρέος μου να βρεθώ εδώ μαζί σας και από κοινού να θυμηθούμε και να αποτίσουμε ελάχιστο φόρο τιμής στους συγχωριανούς μας, που έχασαν με άδικο τρόπο τη ζωή τους, την αποφράδα εκείνη ημέρα. Είναι πάντα δύσκολο να δώσει κανείς με λόγια εκείνο που νιώθει στην καρδιά του, κι είναι χίλιες φορές πιο δύσκολο, όταν αυτό που νιώθει είναι τόσο μεγάλο και τόσο δυνατό, που τα λόγια δεν το χωρούν.

Ας γυρίσουμε τη σκέψη μας 82 χρόνια πριν, στον Οκτώβριο του 1940, τότε που μόλις άρχιζε να ξεδιπλώνεται η μελανότερη σελίδα της ιστορίας: Ο **δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος**. Ο πόλεμος, που ξεκινώντας από την Ευρώπη, διάβηκε γρήγορα τα σύνορά της, διέσχισε τους ωκεανούς και σφιχταγκάλιασε στα δίχτυα του τρόμου και του θανάτου, ολόκληρη την ανθρωπότητα. Σε αυτόν τον τρομακτικό κυκεώνα του ολέθρου παρασύρθηκε σύντομα και η δική μας πατρίδα, σέρνοντας το δικό της χορό στα πεδία των μαχών και υπογράφοντας νέες σελίδες δόξας αλλά και συμφοράς.

Ο αγώνας δεν ήταν μόνο ενάντια σε κάποιους παράφρονες ξένους ηγέτες και, πολύ περισσότερο, ενάντια σε κάποιες τυφλωμένες από έπαρση ανθρώπινες μάζες που ακολουθούσαν πιστά τον «αρχηγό». Ήταν πρώτα απ' όλα αγώνας ενάντια στο φασισμό, δηλαδή ενάντια στην πιο απάνθρωπη, βάρβαρη και κτηνώδη μορφή εξουσίας που έχει εμφανιστεί ποτέ στην ανθρωπότητα. Ο Χίτλερ καλλιέργησε στα μυαλά των συμπολιτών του το μίσος και την απέχθεια για τους άλλους λαούς μέσω της δήθεν ανωτερότητας της γερμανικής φυλής. Προέβαλλε συνεχώς τη ρατσιστική

θεωρία του «ζωτικού χώρου», υποστηρίζοντας ότι τα σύνορα της χώρας του ήταν μικρά για έναν τόσο σπουδαίο λαό όπως ο δικός του, και την αντίληψη πως ο δικός τους πολιτισμός είναι ανώτερος από τον πολιτισμό όλων των άλλων εθνών και επομένως, θα έπρεπε αυτό να το αναγνωρίζουν όλοι και να υποκλίνονται μπροστά στο γερμανικό μεγαλείο.

Το γερμανικό καθεστώς, από την πρώτη στιγμή παρουσίας του στον ελλαδικό χώρο, επέδειξε με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο το πραγματικό του πρόσωπο. Ωστόσο, λέγεται συχνά ότι κατακτώντας την Ελλάδα, τόσο οι Ναζί όσο και οι φασίστες συνεργοί τους, δεν στρογγυλοκάθισαν πάνω σε δάφνες, αλλά σε μυτερά και δηλητηριασμένα αγκάθια. Μέρα δεν περνούσε χωρίς να γνωρίσει ο ζοφερός κατακτητής ανταρτοπόλεμο από τον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ, αλλά και από πλήθος ακόμα αντιστασιακών οργανώσεων, ζώντας μεγάλες λαχτάρες τόσο στην ύπαιθρο και τα κορφοβούνια όσο στα χωριά και τις πόλεις. Το ελληνικό αντάρτικο άφησε πλήθος νεκρούς και τραυματίες στις τάξεις του εχθρού, κάνοντας έτσι τη ναζιστική μπότα να χάσει την ψυχραιμία της και να επιδοθεί σε βάρβαρα αντίποινα κατά πάντων, καθώς από την απάνθρωπη δράση κατοχικών στρατευμάτων δεν γλίτωσε ούτε ο άμαχος ανδρικός πληθυσμός ούτε τα γυναικόπαιδα. Τα γερμανικά SS και η Βέρμαχτ ξέσπασαν την εκδικητική τους μανία στους άοπλους κατοίκους χωριών και πόλεων, σφαγιάζοντας αδιακρίτως άνδρες και γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένους, ακόμα και βρέφη ημερών. Ο νους δε χωρά τέτοια θηριωδία, μια εκδικητική παραζάλη, που όμοιά της σπάνια ξανασυναντάμε στα ιστορικά χρονικά. Ο χαροκαμένος ελληνικός πληθυσμός που πάλευε με την πείνα και μαχόταν καθημερινά για την επιβίωσή του, είχε τώρα να αναμετρηθεί με τον σπαραγμό, τα βασανιστήρια και τις εκτελέσεις. Όσο μάλιστα ο λαός επέτεινε την αντιστασιακή του δράση, τόσο οι Ναζί κλιμάκωναν τα αντίποινα τους, κλιμάκωναν τις σφαγές αμάχων κοντολογίς. Για 3,5 φρικιαστικά χρόνια, τα μαζικά εγκλήματα των Ναζί κατά του άμαχου πληθυσμού απλώθηκαν σε όλη την επικράτεια της χώρας, από την Κρήτη μέχρι και τη βόρεια Ελλάδα, καθώς η φρίκη δε προσπέρασε δυστυχώς κανέναν.

Η περιοχή μας δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Τρανό παράδειγμα αποτελεί ο βομβαρδισμός του Σκεπαστού που τιμούμε σήμερα και η σφαγή των Καλαβρύτων που ακολούθησε τον Δεκέμβρη του '43.

Ο βομβαρδισμός του Σκεπαστού στις 29 Νοεμβρίου του 1943, ήταν η πρώτη πράξη αντιποίνων κατά του πληθυσμού των Καλαβρύτων, στα πλαίσια της διαβόητης επιχείρησης «Καλάβρυτα» του γερμανικού στρατού. Ύστερα από τη μάχη της Κερπινής στις 16 Οκτωβρίου του 1943, αιχμαλωτίστηκαν περίπου 81 Γερμανοί του λόχου «Σόμπερ» από τους αντάρτες του ΕΛΑΣ. Η 117η μεραρχία καταδρομών, γνωστή και ως «Τάγμα των Κυνηγών», με προσωρινό διοικητή τάγματος τον Γκουίντο Έμπερσμπεργκερ ξεκίνησε διαπραγματεύσεις για την απελευθέρωση των Γερμανών αιχμαλώτων. Η γερμανική αντικατασκοπεία γνώριζε ήδη ότι ο αρχηγός των ανταρτών Δημήτριος Μίχος και το επιτελείο του, μαζί με μία ομάδα 150

φρουρών εξοπλισμένων με βαριά και ελαφρά οπλοπολυβόλα, αυτόματα όπλα και όλμους, είχαν εγκαταστήσει το αρχηγείο τους στο Σκεπαστό.

Οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στις 2 πλευρές κράτησαν για εβδομάδες, χωρίς να υπάρξει κάποια συμφωνία. Τότε ήταν που ο σκληρός και αδιάλλακτος διοικητής της 117ης μεραρχίας, Καρλ φον Λε Σουίρ, στις 25 Νοεμβρίου, έδωσε τη διαταγή της επιδρομής. Ο Λε Σουίρ πίστευε ότι με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαν να εξοντώσουν το Στρατηγείο του ΕΛΑΣ, που νόμιζαν ότι βρισκόταν στη Βυσωκά. Όμως έκαναν λάθος. Το Στρατηγείο του ΕΛΑΣ δεν βρισκόταν εκεί εκείνη την ημέρα. Ήταν στην Αγία Λαύρα, λίγα χιλιόμετρα από εδώ και μόλις είχε επιστρέψει από την Παμπελοποννησιακή διάσκεψη της Στρέζοβας. Στο χωριό στεγάζονταν μόνο δυο-τρεις υπηρεσίες της αντίστασης.

Η αεροπορική επίθεση πραγματοποιήθηκε πρωί, από τις 10 μέχρι τις 11 η ώρα περίπου, την Δευτέρα 29 Νοεμβρίου του 1943. Μια μοίρα από 12 αεροπλάνα καθέτου εφορμήσεως, στούκας, με επαναλαμβανόμενες επιθέσεις άδειασαν στο χωριό τόνους από βόμβες και από χαμηλό ύψος συνειδητά πυροβολούσαν κτίρια και ανθρώπους. Όσο διαρκούσε ο βομβαρδισμός της Βυσωκάς, οι κάτοικοι έτρεχαν έντρομοι να καλυφθούν. Οι περισσότεροι στα υπόγεια των σπιτιών τους, άλλοι κάτω από γέφυρες και άλλοι βγήκαν στα χωράφια, μακριά από τα σπίτια.

Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Δημήτριου Μίχου, σμήναρχου και αρχηγού του ΕΛΑΣ: «Σε αντίποινα μας έστειλαν τις τελευταίες μέρες του Νοέμβρη μια μοίρα αεροπλάνων στούκας και εβομβάρδισε το χωριό Βυσωκά που βρισκόταν το Στρατηγείο. Έγιναν κάμποσες ζημιές σε σπίτια του χωριού και σκοτώθηκαν 10 άτομα και τραυματίστηκαν άλλοι τόσοι. Ήξεραν καλά τους στόχους, πού έμενε το Στρατηγείο, αλλά δεν υπολόγισαν καλά εκείνες τις μπόμπες που δεν θα έσκαζαν. Εκείνη που ήταν για το γραφείο μας δεν πήρε φωτιά. Αλλά και τα μαθήματα της προφυλάξεως από εναέρια επίθεση εφαρμόστηκαν γρήγορα και αποφεύχθηκαν μεγαλύτερες ζημιές. 7 έως 8 τόνοι βόμβες αδειάστηκαν σε αυτό το χωριό και από χαμηλή πτήση πυροβολήθηκαν διάφορα σπίτια και το σχολείο».

Σε αυτό το τελευταίο γεγονός θα ήθελα να σταθώ και να κάνω μία ιδιαίτερη αναφορά. Ο βομβαρδισμός του Δημοτικού Σχολείου σε ώρα λειτουργίας, με τους μικρούς μαθητές μέσα, αποτελεί ίσως ένα από τα πιο στυγνά και ειδική εγκλήματα των Γερμανών στην περίοδο της κατοχής. Και αυτό γιατί το σχέδιό τους ήταν προμελετημένο. Οι Γερμανοί γνώριζαν απολύτως ότι το Δημοτικό Σχολείο λειτουργούσε εκείνη την ημέρα και ότι εκείνες τις ώρες βρίσκονταν μέσα οι μισοί από τους 100 περίπου μαθητές. Γνώριζαν ότι εκεί δε στεγάζονταν το Στρατηγείο του ΕΛΑΣ. Είχαν ακριβέστατο σχεδιάγραμμα για τα σπίτια που χρησιμοποίησε προηγούμενες ημέρες. Και όμως, η διαταγή όπως φαίνεται και από τα έγγραφα των Γερμανών ήταν να βομβαρδιστεί ειδικά και ξεχωριστά το Δημοτικό Σχολείο. Οι βόμβες δεν έσκασαν ή δεν το πέτυχαν. Οι Γερμανοί πιλότοι όμως δεν δίστασαν να πυροβολήσουν τους μαθητές που τους έβλεπαν να τρέχουν για να σωθούν. Έγκλημα εν ψυχρώ!

Σε αυτό το σημείο, δε θα μπορούσα να μην αναφερθώ στην συγκλονιστική μαρτυρία του εκλιπόντος Επίτιμου Αρεοπαγίτου κ. Ιωάννη Τέτοκα, ο οποίος ήταν μαθητής και παρών στα γεγονότα εκείνης της ημέρας. Ο κ. Τέτοκας περιγράφει: «Ημέρα Δευτέρα, 29 Νοεμβρίου του 1943, παραμονή του Αγίου Ανδρέα, Πολιούχου του χωριού μας. Βρισκόμαστε στο Δημοτικό Σχολείο. Πρωινές ώρες. Είμαι μαθητής της Τετάρτης τάξης, φίλος, συμμαθητής και συγκάτοικος στο ίδιο θρανίο με τον Τάσο Παπαφράγκου. Δάσκαλός μας είναι ο Λεωνίδας Παπαχαραλάμπους από τα Καλάβρυτα. Το σχολείο μας λειτουργεί πρωί-απόγευμα. Οι 3 μεγάλες τάξεις το πρωί και οι άλλες 3 το απόγευμα. Και αυτό, γιατί μια μεγάλη δύναμη ανταρτών έχει καταλάβει το ισόγειο και το υπόγειο του σχολείου, όπου είχαν εγκαταστήσει το αρχηγείο τους. Είχαν αφήσει ωστόσο, τον επάνω όροφο ελεύθερο για εμάς.

Έχει χτυπήσει το κουδούνι και βρισκόμαστε στο προαύλιο συγκεντρωμένοι, με σκοπό να επιστρέψουμε στις τάξεις μας μετά από το διάλειμμα. Ξαφνικά στον ουρανό των Καλαβρύτων κάνουν την εμφάνισή τους αεροπλάνα. 12 γερμανικά αεροπλάνα που κατευθύνονται προς τη Βυσινιά. Τότε ο δάσκαλός μας φωνάζει δυνατά να διαλυθούμε και ότι θα χτυπήσει πάλι το κουδούνι για να επανέλθουμε. Ένας μεγαλύτερος συμμαθητή μας, μας πήρε τρέχοντας και πήγαμε κοντά σε μια μάντρα, στο παρεκκλήσι του Αη-Γιώργη, δίπλα στην εκκλησία του Αγίου Ανδρέα. Φτάνοντας στο σημείο μας φώναξε να ξαπλώσουμε όλοι κάτω. Ίσα που προλάβουμε, γιατί πίσω μας, χωρίς να το καταλάβουμε, έπεσε μία βόμβα, εκεί που είναι σήμερα ο Πολιτιστικό Σύλλογος. Διαλυθήκαμε. Αρχίσαμε να τρέχουμε από δω και από κει, ενώ δεν θα έπρεπε. Θυμάμαι ότι πέφτοντας οι βόμβες δημιουργούσαν μια πίεση αέρα προς τα κάτω, που μας παρέσερνε σαν πούπουλα και μας πήγαινε πέρα-δώθε. Παιδάκια εμείς τότε, δεν καταλαβαίναμε τι ήταν αυτό, τι μας ρίχνανε, τι παθαίναμε! Αυτοί στόχευαν το Δημοτικό Σχολείο, το αρχηγείο των ανταρτών, γι αυτό και οι περισσότερες βόμβες έπεσαν σε μια μικρή ακτίνα γύρω απ αυτό. Τρέχοντας βρεθήκαμε σε ένα λαγκάδι, που περνάει μπροστά από το νεκροταφείο. Πηγαίνοντας προς τα εκεί, βλέπω τον φίλο μου τον Τάσο Παπαφράγκου, που λίγο πριν ήμασταν μαζί. Δεν κατάλαβα γιατί είχαμε σπάσει. Τον είδα κάτω πεσμένο να βογγάει.. τον εγκαταλείψαμε, δεν μπορούσαμε να του προσφέρουμε βοήθεια..

Κρυφτήκαμε μέσα στο λαγκάδι. Εκεί βρίσκονταν και άλλοι άνθρωποι, μεγάλοι αλλά και αντάρτες. Κάποτε ο βομβαρδισμός τελείωσε και τα πολυβόλα των αεροπλάνων σίγασαν. Αλλά περιμέναμε εκεί, μήπως τα αεροπλάνα επιστρέψουν. Δεν μας άφηνε ο αξιωματικός να κουνηθούμε. Μετά τρέξαν οι μανάδες μας και πολλοί συγχωριανοί στο σχολείο, στο κέντρο του βομβαρδισμού και φώναζε ο καθένας το όνομα του παιδιού του. Βρεθήκαμε ποιοι είμαστε ζωντανοί και ποιοι σκοτώθηκαν. Από τον βομβαρδισμό το χωριό μας μέτρησε 13 αθώα θύματα, ανάμεσα τους και 4 παιδιά».

Αυτά τα 13 άτομα που ανέφερε ο κ. Τέτοκας στην μαρτυρία του, είχαν ονόματα και έχουν περάσει για πάντα στο Πάνθεον της Ιστορίας.

1) Κατσικοπούλου Ακριβή, ετών 59

- 2) Καραμούζης Νικόλαος του Αθανασίου, ετών 42
- 3) Ντάνος Αναστάσιος του Σταύρου, ετών 8, μαθητής του δημοτικού σχολείου
- 4) Παπαφράγκου Αναστάσιος του Γεωργίου, ετών 10, μαθητής του δ. σχολείου
- 5) Μπουρογιάννης Αθανάσιος του Γεωργίου, ετών 3
- 6) Γιδάς Αθανάσιος του Νικολάου, ετών 57
- 7) Αντωνακόπουλος Γεώργιος του Δημητρίου, ετών 56
- 8) Αντωνακόπουλος Δημήτριος του Γεωργίου, ετών 18
- 9) Ανδριόπουλος Παναγιώτης του Δημητρίου, ετών 8, μαθητής του δ. σχολείου
- 10) Ανδρικοπούλου Σταυρούλα του Δημητρίου, ετών 34
- 11) Κανελής Νικόλαος του Κωνσταντίνου, από τα Δουμενά
- 12) Πετρούτσος Παναγιώτης του Θεοφάνους, από τα Δουμενά
- 13) Θεοδωρακόπουλος Χριστόφορος του Αθανασίου, από τα Δουμενά

Και οι 13 έχασαν τη ζωή τους άδικα και αναίτια. Θα μείνουν για πάντα στη μνήμη μας και θα είναι εκεί για να μας θυμίζουν τα δεινά του πολέμου και του φασισμού. Αθάνατοι!

Αγαπητοί συγχωριανοί, τα σημάδια του στυγερού εγκλήματος είναι εδώ μέχρι σήμερα. Στους τοίχους του σχολείου, στην πρόσοψη, στην είσοδο. Είναι εκεί για να μας θυμίζουν συνέχεια ότι το μίσος και ο φασισμός δεν χωράνε στον τόπο μας, δεν χωράνε στη χώρα μας, δεν χωράνε στον ανθρώπινο πολιτισμό. Οι προκλήσεις της σημερινής εποχής είναι πολλές. Ζούμε σε περίεργους καιρούς. Μέσα στη σημερινή κατάσταση της υγειονομικής κρίσης, η οποία δοκιμάζει τις αντοχές του κοινωνικού ανθρώπου, της τουρκικής προκλητικότητας και του τουρκικού αναθεωρητισμού, συνυφασμένων με το ευρύτερο γεωπολιτικό και ενεργειακό παιχνίδι, μέσα σε μια εποχή παγκόσμιων ανακατατάξεων που φέρνουν οι σύγχρονες εστίες πολέμου, οι μεταναστευτικές ροές και η κλιματική αλλαγή, της αναβίωσης φασιστικών καταλοίπων λόγω οικονομικής, κοινωνικοπολιτικής και ιδεολογικής παθογένειας, καλούμαστε ως Έλληνες, να αντλήσουμε από τις ιστορικές μας παρακαταθήκες υπομονή, δύναμη, τόλμη, αποφασιστικότητα και εθνική ομοψυχία, ώστε να αντιμετωπίσουμε αποτελεσματικά τις προκλήσεις του καιρού μας και να δώσουμε όλοι τον ευγενικό μας αγώνα με αυταπάρνηση και γνήσια πατριωτική συνείδηση, ο καθένας από το δικό του μετερίζι, για την προκοπή του τόπου μας και της ανθρωπότητας. Είναι αναγκαίο να ενισχύσουμε την ιστορική μας παιδεία και αυτογνωσία, να μάθουμε στα παιδιά μας την ιστορία σε διεθνές, ελληνικό και τοπικό επίπεδο. Οι υμνητές του φασισμού δεν χωρούν σε καμιά κοινωνία και πρέπει να παραμένουν στο περιθώριο.

Διαβάζοντας όλο αυτό το διάστημα για τα ιστορικά γεγονότα της σημερινής ημέρας μνήμης, θα ήθελα να κλείσω την ομιλία μου, με ένα ποίημα που υπέπεσε στην αντίληψή μου, μέσα σε κάποιο από τα βιβλία. Πρόκειται για ένα ποίημα που έγραψε ο συγχωριανός μας Πάνος Παπαφράγκου, αδελφός του Τάσου Παπαφράγκου, ενός εκ των μαθητών του Δημοτικού Σχολείου Σκεπαστού, που

έχασε άδικα τη ζωή του εκείνη την ημέρα του βομβαρδισμού. Το ποίημα αυτό, γράφτηκε 60 χρόνια μετά την μαύρη εκείνη ημέρα, το Πάσχα του 2003, ανήμερα της ονομαστικής γιορτής του εκλιπόντος, δείχνοντας ότι ο ανθρώπινος πόνος μένει για πάντα χαραγμένος μέσα μας.

Είχα έναν αδελφό παλιά//μικρότερόν μου
άσβηστο θέμα πόνου//πάντα στ' όνειρό μου
με όμορφα μάτια φωτεινά//που τον έλεγαν Τάσο.

Ήταν παιδάκι τότε//ούτε 11 χρονών
που 'πεσε θύμα τραγικό των Γερμανών.
Εγέρασα μα είναι αδύνατο ποτέ να τον ξεχάσω..

Σήμερα μέρα της Ανάστασης//και μέρα της Λαμπρής
μέρα χαράς ξεχωριστής//της ονομαστικής του της γιορτής
είπα τη μνήμη του ξεχωριστά να την γιορτάσω.

Πήγα λοιπόν πρωί-πρωί//στην κοντινή μας εκκλησιά
με την γιορταστική//την πιο καλή μου φορεσιά
καρδιάς παράκληση σεμνά//για κείνον να περάσω.

Στην ειδική, την πιο βαθιά//για την αγάπη λειτουργία
προς τον φιλόανθρωπο Χριστό//και προς την Παναγία
την Χάρη Τους γι αυτόν//με σεβασμό να καλοπιιάσω.

Κι εκεί βαθιά γονατιστός//με σώμα, πνεύμα και ψυχή
να απευθύνω με λιγμούς//σπαραξικάρδια προσευχή
και του ελέους τις χορδές//τον Ύψιστο να πλησιάσω.

Ω! Έλαμψε τότε Θείο φως//ως τα άκρα της ουράνιας αβύσσου
κι είδα τον Τάσο πλάι στον Χριστό//καταμεσίς του Παραδείσου.
Μα φευ! Εχάθη ευθύς το φως//που είπα να τρέξω να τον αγκαλιάσω.

Τάσο, θα είμαι πάντα ευγνώμων στους Θεούς//που στέρξαν να σε αντικρύσω
σαν Χερουβίμ λαμπρό στους ουρανούς//τον πόνο μου σημαντικά να ανακουφίσω
μα θα χει μου η καρδιά και ο νους//όσο θα ζω πληγή
για σε γλυκιέ μου Τάσο..

Σας ευχαριστώ πολύ!

Πηγές

- 1) Κακογιάννης, Α. (2000). Η θηριωδία των Ναζί στην Ελλάδα: Το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων. Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 193-198.
- 2) Παπαγεωργίου, Α. και Φωτεινόπουλος, Χ. «Μαρτυρίες Καλάβρυτα 13-12-43: Στα μονοπάτια της μνήμης». Έκδοση από το Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος, σελ. 69-73.
- 3) Σαρδελιάνου, Φ. (2019). Βυσσικά 29 Νοέμβρη 1943. Άρθρο στην εφημερίδα «Όρα των Καλαβρύτων». Οκτώβριος 2019, σελ. 26-27.
- 4) <https://veteranos.gr/oi-sfages-ton-nazi-stin-ellada-afieroma>
- 5) <https://www.oakke.gr/education-articles/item/302>
- 6) <http://www.kalavrita.gr/nomika/dmko/item/1682-edilosi-mnimis-sto-skepasto-omilia-dikigorou-popis-katsirodi>